

The Effect of Mishtar al-Dawla's Ideas on the Rationalization of the Government in the Process of Political and Social Developments in Iran

Garineh Keshishyan Siraki¹

Received: 17 Dec 2022

Reception: 27 Jan 2022

After confronting the Western world and especially European ideas, one of the topics of interest for Muslim scholars and Iranian thinkers was the government based on rational processes. However, before that, the relationship between rationality and politics was discussed in the Greek and Islamic intellectual tradition. But in practice this did not happen and the Islamic world, and especially in Iran, for a long time the government could not take on a rational aspect. This issue became more apparent during the constitutional movement. One of the thinkers of the constitutional era was Yousuf Khan Mostashar al-Dowleh. He sought to form a government based on rationality and popular participation. The main theme of his thought is the relationship between government and rationality, which he addressed in his book entitled "One Word /Yek Kalameh ". He sought to find the reasons for underdevelopment and tyranny in Iran. The question of this research is how Mishtar al-Dawla's ideas explain the concept of rationalization of the government in the process of social changes in Iran by emphasizing the conceptual branch. The research method is Skinner's hermeneutics. The study showed that Mishtar al-Dawla achieved this by writing the book "One Word / Yek Kalameh' and emphasizing the concept of "law".

Keywords: Mostashar al-Dowleh, One Word /Yek Kalameh, Rationality, Government, Law, Skinner's Hermeneutics.

Keywords: Mostashar al-Dowleh, One Word /Yek Kalameh, Rationality, Government, Law, Skinner's Hermeneutics.

---

1. Associate Professor of Political Science, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Iran.g.keshishyan71@gmail.com.

تأثیر اندیشه‌های مستشارالدوله در مسیر عقلانی شدن دولت در فرایند تحولات سیاسی اجتماعی ایران

گارینه کششیان سیرکی^۱

دریافت: ۱۴۰۱/۹/۲۷

پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۸

چکیده

اندیشمندان مسلمان و متفکران ایرانی پس از مواجهه با جهان غرب و به‌طور خاص با اندیشه‌های جدید اروپایی، موضوع دولت مبتنی بر فرایندهای عقلانی را مورد توجه قرار دادند. اگرچه پیش از آن نیز نسبت میان عقلانیت و سیاست در سنت فکری یونانی و اسلامی گسترده بود، اما در عمل تلاش‌های متفکران و فیلسوفان مسلمان چندان به تحقق آن منجر نشد و در جهان اسلام به‌طور عام و در ایران به‌طور خاص، تا مدت‌ها دولت نتوانست وجه عقلانی به خود بگیرد. این مهم در جریان جنبش مشروطه نمود بیشتری یافت. یکی از متفکران عصر مشروطه، میرزا یوسف خان معروف به مستشارالدوله بود. وی در پی دولتی بود که بر اساس عقلانیت و مشارکت عموم مردم باشد. موضوع اصلی اندیشه وی در خصوص نسبت دولت و عقلانیت؛ با «رساله یک کلمه» مورد بررسی قرار گرفت. وی به دنبال یافتن زمینه‌ها و دلایل توسعه‌نیافتگی و استبداد در ایران بود. این مقاله با روش هرمنوتیک اسکینری درصدد پاسخ به این سؤال بود که اندیشه‌های مستشارالدوله چگونه و با تأکید بر چه مفهومی در مسیر عقلانی شدن دولت، در فرایند تحولات اجتماعی ایران قرار گرفته است؟ در بررسی به عمل آمده مشخص شد که مستشارالدوله با نگارش کتاب «یک کلمه» و تأکید بر مفهوم «قانون» به این مهم دست یافته است.

واژگان کلیدی: مستشارالدوله، رساله یک کلمه، عقلانیت، دولت، قانون، هرمنوتیک

اسکینری

اندیشیدن درباره سیاست مستلزم فراتر رفتن از نگرش تاریخ فلسفه سیاسی است. به عبارت دیگر طرح گفتمان فلسفی به معنای خروج از نابالغی مردم یک جامعه و ایجاد گفتمان عقلانیت، معنویت، اخلاق و سیاست ورزی در باب حکومت در جامعه است. در پیوند با تحلیل گفتمان فلسفی روش‌های متفاوت اتخاذ شده‌اند که عبارت‌اند از: گفتمان نخست، روش تاریخ‌گرایی که به مطالعه شرایط اجتماعی و تاریخی پیدایش اندیشه‌های سیاسی می‌پردازد و محتوای آن‌ها را با اوضاع و احوال تاریخ پیوند می‌دهد، گفتمان دوم، روش جامعه‌شناختی که اندیشه‌های سیاسی را صرفاً بازتاب ساختار و منازعات اجتماعی و اقتصادی هر دو به شمار می‌آورد و گفتمان سوم، روش بازنگرش که اندیشه‌های سیاسی فلاسفه پیشین را در پرتو علایق و مسائل مدرن تحلیل، بررسی و ارزیابی می‌کند.

بنابراین، تحلیل و الزامات چنین گفتمان‌هایی در جامعه برای بهزیستی افراد و عبور از بحران‌ها، نابسامانی‌ها، خشونت‌ها و انحرافات اجتماعی است و زمینه و بستر گفتمان فلسفی و اخلاقی را فراهم می‌کند. در پرتو همین گفتمان‌هاست که فضای باز و مناسب امکان گفتگو با طیف‌های مختلف جامعه اعم از مخالف و موافق به وجود می‌آید. خروجی و محصول خلق چنین گفتمانی جامعه عادلانه و عاری از خشونت است، زیرا منطق گفتمان عقلانی، فلسفی و منطقی از میزان خشونت، تنش‌های سیاسی و افراط‌گرایی در جامعه می‌کاهد و یا خشونت را به حداقل می‌رساند. البته در این مقاله ما بیشتر دنبال روش اول خواهیم بود.

با این وجود می‌توان دریافت که مفهوم دولت عقلانی در طی تاریخ محصول جامعه مدرن است که به تدریج به دست آمده است. در اندیشه مدرن پیوند عقل آدمی و ماورایی رد می‌شود و اعتقاد بر این است که تنها سامان‌بخش حیات اجتماعی عقل بشر است. در واقع دولت عقلانی حاصل تکامل نهاد دولت و مشارکت شهروندان و تجلیگاه آزادی خودآگاه است. می‌توان این‌گونه گفت که پس از دوران رنسانس و شروع دوران مدرن بسیار تلاش شد تا دولت‌ها به خردورزی نزدیک شوند و در ایران نیز به‌طور خاص هنگام مواجه شدن با جوامع غربی و اندیشه‌های جدید اروپایی موضوع دولت مبتنی بر فرآیند عقلانی مورد توجه قرار گرفت.

۲- بیان مسئله

یکی از مفاهیم بسیار مهم در زمانه ما مفهوم دولت است و دیگری مفهوم عقلانیت. عموم فیلسوفان و متفکرانی که قائل به عقلانیت بوده‌اند، بلافاصله آن را به مفهوم دولت و حکومت پیوند زده‌اند. افلاطون در انسان‌شناسی خود بیشترین ارج و اهمیت را به عقل و خرد انسان می‌دهد و بلافاصله این نکته را می‌افزاید که بهترین حکومت، حکومت عقل است که توسط فلاسفه بر پا می‌شود.

با گذر به دوران جدید و به ویژه پس از عصر رنسانس و اهمیت خردگرایی انسان، بار دیگر موضوع دولت در کانون تفکر عقلانی قرار گرفت و تفکر عقلانی راهبر سیاست شد. با شروع دوران مدرن، جوامع مختلف تلاش کردند تا دولت و سامان سیاست را به خردورزی نزدیک کنند. سرمایه‌داری و دولت‌های لیبرال و سوسیال دموکرات از محصولات سیاسی تلاش برای عقلانی کردن حکومت و دولت هستند. حتی دولت‌های نازیستی و فاشیستی آلمان و ایتالیا نیز تلاش‌هایی بود که بر اساس عقلانیت صورت گرفت. البته در این زمینه باید توضیح داد که این دولت‌ها انحراف عقلانیت در حوزه سیاست نیز محسوب می‌شوند.

در دوره مشروطه نیز روشنفکران به دنبال عقلانی کردن حکومت در نتیجه تدوین قانون اساسی‌ای بودند که بر پایه خرد باشد. در این راستا متفکران بسیاری تلاش کردند که نتیجه آن اصلاحات در نهاد دولت به عنوان یکی از اساسی‌ترین نهادها بود. در دوره مشروطه، مستشارالدوله از جمله روشنفکرانی بود که دغدغه زندگی سیاسی بسامان و نیک برای ایرانیان داشت. مستشارالدوله موافق «حکومت جمهوری» یا «مشروطه» بود. او این مهم را از طریق یک دولت قانونی و مبتنی بر عقل ضروری می‌دانست. مهم‌ترین اثر وی رساله «یک کلمه» است. این رساله از اولین آثار آزادی‌خواهانه به شمار می‌رود. محور اصلی این رساله «قانون» است که میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله تلاش کرد با برداشتی که از عقلانیت داشت تفسیری از قانون ارائه دهد که ارمغان آن دولت عقلانی برای ایرانیان باشد. وی در جهت پیشرفت و ترقی می‌گوید که باید روح قانون در جامعه جاری باشد.

قانونی که مردم از آن آگاهی داشته باشند، که یکی از ملزومات رسیدن به چنین هدفی آموزش و تعلیم اقشار مختلف جامعه بود و برای تحقق آن ابتدا باید خطی وجود داشت که یادگیری آن سهل باشد. زیرا او معتقد بود اروپاییان به خاطر داشتن چنین خطی به پیشرفت

و ترقی رسیدند. در نتیجه یکی از کارهای مهم وی اصلاح خط بود. او به مقایسه قوانین با کتاب شرع پرداخت و برای هر بند از قانون، آیاتی را آورد که نشان دهد و استناد کند چنین توصیه‌ای در قرآن نیز شده است؛ که البته برخی از آن‌ها هیچ تشابهی با یکدیگر نداشتند. در مجموع وی معتقد بود بدون قانون نه می‌توان به احترامی در میان دولت‌های دیگر رسید و نه پیشرفتی، و اگر دول غربی به پیشرفتی رسیده‌اند؛ به خاطر همین قوانین بوده است. در این مقاله به این پرسش که اندیشه‌های مستشارالدوله چگونه و با تأکید بر چه مفهومی در مسیر عقلانی شدن دولت، در فرایند تحولات اجتماعی ایران نقش داشته است؟ پاسخ داده خواهد شد. همچنین با تأکید بر رساله «یک کلمه»، که تنها راه پیشرفت ایران را فقط یک کلمه و آن هم «قانون» می‌داند؛ قانونی که مبتنی بر عقل و عقلانیت است و به اعتقاد وی باید از سوی حکومت بر جامعه اعمال شود و جامعه‌ای آشفته را به جامعه‌ای مدرن تبدیل کرده و موجب رشد و ترقی آن شود از یک سو و از سوی دیگر به تحولات سیاسی اجتماعی زمانه وی که منجر به چنین ایده‌ای شد؛ خواهیم پرداخت.

۳- پیشینه پژوهش

آثاری که با مقاله حاضر مرتبط هستند و می‌توان به عنوان پیشینه بحث به آن‌ها اشاره کرد، عبارت‌اند از:

حامد عامری (۱۳۹۴) در کتابی با عنوان «تجدد و قانون‌گرایی» به بررسی جریان‌های فکری در ایران معاصر می‌پردازد. او معتقد است، این جریان‌های فکری در پی رویارویی ایران با روس‌ها پدید آمد. آنچه ذهن روشنفکران و برخی شاهزادگان مانند عباس میرزا را مشغول به خود کرده بود در واقع چرایی شکست و عقب‌ماندگی ایران بود که با پاسخ‌های متعددی در دوره قاجارها مواجه شد.

عبدالهادی حائری، (۱۳۹۴)، در کتاب «نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران: با دورویه تمدن بورژوازی غرب»، اشاره می‌کند که در ایران پس از مواجهه با جهان غرب و به‌طور خاص با اندیشه‌های جدید اروپایی، موضوع دولت مبتنی بر فرایندهای عقلانی مورد توجه قرار گرفت. حائری در کتاب خود به شدت بر این موضوع تأکید دارد، البته در این کتاب به‌طور مفصل فقط به اندیشه‌های مختلف پرداخته می‌شود.

فریدون آدمیت (۱۳۹۴) در کتابی با عنوان «فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطه» به بررسی تاریخی نهضت مشروطه می‌پردازد و آن را به دو بخش تقسیم کرده است: ۱- بیداری افکار و نشر عقاید سیاسی؛ ۲- شرح انقلاب مشروطه از زمان فرمان مشروطیت (۱۳۲۴ ق) تا قیام ملی. در این کتاب درباره نشر اندیشه آزادی و جنبش مشروطه‌خواهی در ایران بحث شده است.

علی‌اکبر علیخانی و همکاران (۱۳۹۰) در کتابی با عنوان «اندیشه سیاسی متفکران مسلمان» به بررسی اندیشه‌های میرزا یوسف خان مستشارالدوله به عنوان یک روشنفکر دینی و پیشرو جنبش قانون خواهی و اندیشه روشنفکران هم‌دوره او مانند آخوندزاده و ملک‌خان می‌پردازند. روشنفکرانی که خواهان ترقی و تجددخواهی در ایران بودند. درباره خاستگاه مشکلات و فقدان نهادهای سیاسی و مفاهیمی چون قانون، حقوق، شریعت، عدالت، حقوق بشر و آزادی در این کتاب بحث می‌شود.

علیرضا ازغندی و حامد عامری (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «مبانی اندیشه قانون‌گذاری میرزا یوسف خان مستشارالدوله» به بررسی اندیشه قانون‌گرایی و تجددخواهی در ایران عصر قاجار می‌پردازند. اندیشه گروهی از روشنفکران که باعث تحولات اساسی سیاسی و اجتماعی در دوره قاجار بودند. از منظر آنان، در میان این روشنفکران مستشارالدوله جایگاه ویژه‌ای را داراست که با رساله «یک کلمه‌اش» در ایجاد مبانی «حکومت قانون» گام مهمی را برداشته است. در این مقاله اندیشه‌های قانون خواهی مستشارالدوله به عنوان راه ترقی ایران مورد بحث واقع شده است. توجه مستشارالدوله به قانون جدید غربی یعنی کدها و مرتبط کردن آن با قانون شرع داخلی به عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل مورد بحث واقع می‌گردد.

لطف‌الله آجودانی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «روشنفکران عصر مشروطه و غرب» به بررسی اندیشه‌ای روشنفکران هم‌دوره با مستشارالدوله می‌پردازد که برای رسیدن به مشروطه و پیشرفت ایران به لحاظ قانون‌گرایی، تکنولوژی، دموکراسی، صنعت، دولت و... تلاش کردند.

کمال پولادی، (۱۳۸۰)، در کتاب «از دولت اقتدار تا دولت عقل در فلسفه سیاسی مدرن»، اشاره می‌کند که عقلانیت رویکردی است که موضوعات مختلف را بر اساس اصولی عقلانی تفسیر می‌کند. این موضوع با گرایش‌های عقل‌گرایی در فلسفه مشخص می‌شود. وی البته در

این کتاب به مفهوم دولت عقل در فلسفه سیاسی مدرن به خوبی اشاره می‌کند، ولی با بحث این مقاله تفاوت‌هایی دارد.

هانری کربن، (۱۳۷۳)، در کتاب تاریخ فلسفه اسلامی که سید جواد طباطبایی آن را به فارسی برگردانده است، اذعان می‌دارد که فلاسفه مسلمان نیز تجلی قوه عاقله را در ویژگی ناطق بودن انسان دانسته‌اند. الکندی به عنوان یکی از نامدارترین فیلسوفان جهان اسلام، عقل را مهم‌ترین ویژگی انسان می‌داند. بیش‌ترین تمرکز رازی نیز به عنوان یکی از نخستین فیلسوفان مهم جهان اسلام بر مقوله عقل بوده است.

ابونصر محمد فارابی، (۱۳۷۱)، در کتاب سیاست مدینه، ترجمه سید جعفر سجادی به مسئله عقل اشاره می‌کند. گفتنی است که در میان فیلسوفان مسلمان، فارابی نخستین کسی است که به‌طور مشخص و مستدل به عقلانیت انسان و سیاست پرداخته است. در نظریه فارابی عقل مهم‌ترین قوه از قوای نفس انسانی است و سایر فضایل در ارتباط با این فضیلت در جهت نیل به سعادت معنا پیدا می‌کنند. او پیرو حکمت مشاء است که در کشف پدیده‌های سیاسی از عقل و درک عقلی بهره می‌گیرد. فارابی در جای‌جای آثار خود تأکید می‌کند که انسان در تعقل کردن سعادت واقعی، ضرورتاً نیازمند قوه ناطقه نظری است.

غلامرضا وطن‌دوست (بی‌تا) در مقاله‌ای با عنوان «اندیشه سیاسی میرزا یوسف خان مستشارالدوله و مشروطه ایران» به بررسی مبانی اندیشه سیاسی مستشارالدوله در سه موضوع قانون‌گرایی، تفکیک قوا و مجلس ایران می‌پردازد. مستشارالدوله به عنوان روشنفکر دینی و با نگاه درون‌دینی به بررسی مشکلات جامعه ایران و عقب‌افتادگی آن می‌پردازد و معتقد است برای ایجاد نظم، بهبود و پیشرفت جامعه ایران باید قوانینی وجود داشته باشد که نشئت گرفته از دین اسلام باشد و استفاده از تجربیات اروپاییان در تدوین قوانین جدید به عنوان جامعه‌ای مترقی و پیشرفته، قوانینی که هم ملت و هم دولت ملزم به اطاعت و اجرای آن باشند. او معتقد به وجود یک مجلس با حضور نمایندگان خردمند مردم است تا بتوان در آن قوانین را موردبررسی و تصویب قرار داده و همچنین قوایی که در عین تعامل منفک از یکدیگر باشند. برای تصمیم‌گیری عادلانه و عاقلانه جهت جریان بخشیدن به روح آزادی، نظم و قانون در جامعه ایران وی این پیشنهادها را مطرح می‌کند.

اسماعیل فدایی نیز (بی‌تا) در مقاله «اندیشه سیاسی میرزا یوسف خان مستشارالدوله

تبریزی» به بررسی اندیشه‌های او در باب قانون خواهی در دوره قاجار و در رساله «یک کلمه» می‌پردازد. وی درباره زندگی نامه و اقدامات مستشارالدوله و چگونگی سیر تحول فکری او جهت اصلاح جامعه بررسی‌هایی را انجام می‌دهد. همان‌طور که مشاهده شد و با توجه به این سوابق پژوهشی باید اشاره شود که نوآوری مقاله حاضر بررسی اندیشه مستشارالدوله با استفاده از روش هرمنوتیک اسکینری است، که در بخش روش‌شناسی به آن پرداخته خواهد شد. تأکید اصلی مقاله بر اساس هرمنوتیک اسکینری بر تحولات سیاسی اجتماعی زمانه مستشارالدوله است، تا مشخص شود چه اتفاقات و چه رویدادهایی باعث نگارش رساله «یک کلمه» شدند و منظور از این یک کلمه چیست.

۴- روش‌شناسی پژوهش

روش این مقاله با بهره‌گیری از هرمنوتیک و آن هم هرمنوتیک اسکینری خواهد بود. کوئنتین اسکینر برای فهم اندیشه سیاسی روشی هرمنوتیکی معرفی نموده که به «هرمنوتیک روشی قصدگرا» معروف است. اسکینر برای تحلیل اندیشه سیاسی بر بازسازی زمینه اندیشه تأکید دارد و به شیوه سنتی نگارش تاریخ اندیشه که در آن متون بدون توجه به زمینه و با تکیه بر متن و ادعای حقیقت بررسی می‌شود، انتقاد می‌کند. وی با تأثیرپذیری از نظریه کنش‌زبانی جان آستین، حرف رانوعی عمل ارتباطی و نویسنده را به عنوان کنشگر در نظر می‌گیرد. در این روش ضمن لحاظ خود متن و زمینه شکل‌گیری آن، به قصدیت مؤلف به عنوان کنش‌مضمون در سخن او توجه می‌شود. با کشف قصد مؤلف امکان فهم تصرفات او نسبت به دیگر اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌های هم‌عصرش به دست می‌آید. (Skinner, 1984: 73)

این روش، شأن مستقلی برای تاریخ اندیشه‌ها در نظر می‌گیرد و مدعی است برای تحلیل اندیشه سیاسی باید زمینه اندیشه بازسازی شود و به شیوه سنتی نگارش تاریخ ایده‌ها که در آن متون بدون توجه به زمینه و با تکیه بر انسجام متن و ادعای حقیقت بررسی می‌شود، انتقاد می‌کند. اسکینر روش‌های تفسیری را که صرفاً به متن توجه می‌کنند موردانتقاد قرار می‌دهد و برای فهم اندیشه ورزی مؤلف، علاوه بر زمینه‌های فکری و سیاسی به قصد و نیت او توجه خاصی دارد؛ البته در این مقاله ما از هرمنوتیک اسکینری هم به جای روش و نیز به جای چارچوب نظری بهره خواهیم برد.

دو گرایش مهم در مسائل روش‌شناختی اسکینر یکی چرخش زبانی و دیگری چرخش قصد‌گرایی یا هرمنوتیک قصد است. به نظر اسکینر، درک متون متضمن فهم این است که آن‌ها «قصدیت مؤلف»، قصد دارند چه معنایی بدهند و چگونه این معنا، قصد می‌شود، تفسیر شود. برای فهم یک متن بایستی حداقل فهم دو امر موجود باشد. هم قصد فهمیده شدن و هم قصدی که این قصد فهم شود را، بایستی در برداشته باشد. «متن به‌مثابه عمل ارتباطی قصد شده» بایستی به ذهن متبادر شود. (Skinner, 2002: 86) در روش اسکینر مؤلفه‌ها و عناصری نظیر فهم، معنا، بیان، زبان، کنش، تأویل، تفسیر، زمینه و بازخوانی در مفهوم قصد‌گرایی سازمان می‌یابند. (Skinner, 2002: 23)

در قرائت قصد‌گرایانه اسکینر، برای بازتفسیر عمل مؤلف، به‌رغم واقعیت فکر و ذهنیت او، باید این عمل را در بستر گسترده‌تر اعمال خود مؤلف، پیش و پس از عمل و نیز در بستر گسترده‌تر آن جهان سیاسی که این اعمال در آن انجام می‌گرفت قرار داد تا فهم درست‌اندیشه خالق اثر به دست آید. (Skinner, 1998: 14)

از دیگر اصول روش اسکینر این است که متون، گزاره‌ها و عبارات مؤلف به‌مثابه فعل و کنش مؤلف محسوب می‌شوند. در این روش، تفسیر متن و فهم معنای آن با تکیه بر شیوه عمل گفتاری یا کنش زبانی ممکن می‌شود. اسکینر بین معنا و فهم فرق می‌گذارد؛ معنا با مراجعه به واژه و اصطلاحات در متن و «نیت» مربوط به «فهم»، ساختار لفظی آن و از طریق تبیین به دست می‌آید. ولی قصد نویسنده است که از طریق فهم کنش گفتاری مقصود رسان به دست می‌آید. (Skinner, 1984: 46)

اسکینر زبان، فضای زندگی، محیط سیاسی، زمینه فکری و شرایط تاریخی را برای دست‌یابی به قصد و نیت مؤلف در نظر می‌گیرد تا با بازسازی زمینه و زمانه به رمزگشایی و فهم معنای یک اثر یا مفهوم انسانی نائل آید. وی در مباحث روش‌شناسی خود و به‌خصوص در اندیشه‌شناسی به بازسازی تجربه زندگی و زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری یک اثر یا مفهوم، معتقد است. (Skinner, 2002: 89) لذا با توجه به نقش هم‌زمان سه عنصر در فهم اندیشه مؤلف، «قصد»، «زمینه» و «متن» می‌توان الگوی ترکیبی روش اسکینر را به صورت زیر ترسیم نمود:

حال با استفاده از این روش به بررسی موارد طرح شده در مقاله حاضر خواهیم پرداخت تا با بررسی زمینه و زمانه مستشارالدوله به نوع نگاه وی و تأثیر اندیشه وی در روند عقلانی شدن دولت پی ببریم.

۵- چارچوب نظری

چارچوب نظری بحث ما در این مقاله پیرامون مباحث دولت و عقلانیت است. وجود دولتی که مبتنی بر اندیشه عقلانی باشد، برای تحقق یک زندگی بسامان سیاسی ضروری است. در واقع دولت سازمان یا نهاد سیاسی و حقوقی مستقل در یک محدوده جغرافیایی مشخص با جمعیتی تابع است که برای تأمین منافع عمومی به وجود می آید. همچنین دولت نهادی است که جهت هماهنگ کردن اراده‌های متناقض به وجود آمده و افراد وظیفه اطاعت از آن را دارند تا بر اساس یک نظام عقلانی عمل کنند. مفهوم دیگری که در قرون حاضر ارتباط تنگاتنگی با دولت پیدا می کند، مفهوم عقلانیت است. به عبارتی ساده عقلانیت رویکردی است که موضوعات را بر اساس اصول عقلانی تفسیر می کند. اکثر فیلسوفان قائل به عقل، آن را بلافاصله به مفهوم حکومت و دولت پیوند زده اند.

در اینجا با ترکیبی از مفهوم دولت و عقل مواجه هستیم که دولت عقلانی نامیده می‌شود که برای سمت‌وسو دادن اراده‌های متناقض و ایجاد امنیت و ثبات، با عقلانی کردن امور به وجود می‌آید که شامل مراحل زیر است.

۱. عقلانیت مبتنی بر حق که انسان را دارای حقوق طبیعی می‌داند، که دولت به عنوان یک شر لازم اراده‌های متناقض را هماهنگ می‌کند.

۲. عقلانیت مبتنی بر نفع که دولت را ابزاری می‌داند تا افراد جامعه در کلی بزرگ‌تر به منافع خود دست یابند.

۳. عقلانیت مبتنی بر فایده که در این مورد بنام اصل سامان‌بخش جامعه و حکومت را، به حداکثر رساندن فایده همگانی و خوشی جمعی می‌داند و این یعنی تجلی عقلانیت در سیاست که در این راستا گفتمان‌هایی شکل می‌گیرد. حال در این مقاله به مفهوم دولت عقلانی در اندیشه‌های دوران مشروطه و به خصوص مستشارالدوله خواهیم پرداخت و با استفاده از روش اسکینری بررسی خواهیم نمود که زمینه و زمانه چگونه بر اندیشه‌ها و آثار مستشارالدوله تأثیر گذار بوده‌اند.

۶- زمینه و زمانه مستشارالدوله

مستشارالدوله از جمله روشنفکران ایرانی بود که دغدغه زندگی سیاسی بسامان و نیک برای ایرانیان داشت. او این مهم را از طریق وجود یک دولت قانونی و مبتنی بر عقل ضروری می‌دانست. میرزا یوسف خان مستشارالدوله (۱۲۳۹ ق - ۱۳۱۳ ق) (۱۸۹۵ م - ۱۸۲۳ م)، از پیشروان و آزادیخواهان دوره ناصرالدین‌شاه و از همفکران میرزا حسین خان سپهسالار و میرزا ملکم خان، بود. او آرزوی گسترش نظم و افزایش اقتدار کشور ایران را داشت و اگرچه نهضت مشروطه را به چشم ندید، اما این نهضت ثمره تلاش فکری و علمی امثال او بود.

وی در سال ۱۲۳۹ در محله مهادهمین تبریز به دنیا آمد و از ۱۲۸۱ تا ۱۲۸۴ قمری سرکنسول ایران در تفلیس بود. در ۱۲۸۲ قمری، رساله «رمز یوسفی» را برای رمزگشایی و آموزش تلگراف، در تهران منتشر کرد. در همان دوره اقامت در تفلیس، با میرزا فتحعلی آخوندزاده مناسبات دوستانه نزدیکی پیدا کرد. آخوندزاده در اواسط ۱۲۸۲ ق. نگارش مکتوبات

کمال‌الدوله را به پایان برده بود. متن مکتوبات کمال‌الدوله در اصل به ترکی نوشته شده بود. متن فارسی مکتوبات حاصل ترجمه مشترک آخوندزاده و میرزا یوسف خان در ۱۲۸۳ ق است (کرمانی، ۱۳۶۰: ۱۷۸).

یوسف خان از ۱۲۸۴ تا ۱۲۸۶ قمری نماینده سیاسی سفارت ایران در پاریس بود. ظاهراً در همین دوره اقامت پاریس وارد لژ فراماسونری شده است. بسیاری از روشنفکران عصر ناصری، فراماسونری را یک سازمان پیشرو، انقلابی، و آزادی‌خواه می‌شناختند که هدفی جز مبارزه با استبداد و ایجاد دموکراسی و بیداری ملت‌ها ندارد. مستشارالدوله رساله معروف «یک کلمه» را در پاریس و در ماه‌های پایان خدمتش در آنجا به اتمام رساند و دست‌نویس آن را در راه بازگشت به ایران در سال ۱۲۸۷ قمری در تفلیس به آخوندزاده نشان داد. این رساله در سال ۱۲۹۱/ ۱۸۷۴ میلادی در ایران چاپ شد (کرمانی، ۱۳۶۰: ۱۷۹).

مستشارالدوله در زمانه‌ای اندیشه ورزی می‌کرد که مردم ایران در حال و هوای حکومت مشروطه بودند؛ حکومتی که در آن سلطنت بایستی محدود به قانون بشود. با توجه به این زمینه تاریخی، از نظر مستشارالدوله عقلانیت در جامعه توسط روشنفکران و مصلحان اعمال می‌شد و از طریق قانون‌گرایی و ابزارهای در خدمت دولت، جامعه به سوی عقلانی شدن هدایت می‌شد و با راه‌کارهای عملی‌ای چون اصلاح الفبا و فرستادن نیروی انسانی به خارج از کشور جهت کسب علم و آگاهی و راه‌اندازی خطوط حمل‌ونقل شهری و بین شهری در سیاست و جامعه بروز عملی پیدا می‌کرد. مستشارالدوله در رساله «یک کلمه» میان انسان ایرانی و دولت ایرانی از طریق گسترش عقلانیت سیاسی (قانون‌گرایی) و با سازوکار قانون‌گرایی، ارتباط برقرار می‌کند. مستشارالدوله با مشاهده نظم و سامان اجتماعی و پیشرفت غرب و درعین حال عقب‌ماندگی ایران درصدد یافتن راه‌حلی برای جبران آن و ریشه‌یابی آن برمی‌آید.

وی درد جامعه ایران را عدم وجود نظم و قانون همه‌گیر و به دنبال آن عدم وجود دولتی عقلانی می‌دانست که راه‌حل آن را ابتدا به وجود آمدن قانونی منسجم و اجرای آن در جامعه برای آحاد دولت و ملت می‌دانست که تجلی و اوج اندیشه او را می‌توان در رساله یک کلمه او مشاهده کرد. مستشارالدوله یکی از ترقی‌خواهان زمان قاجار به شمار می‌رفت که یکی از دستاوردهای او قانون اساسی است. وی قصد بر آن داشت قانونی ایجاد کند که تمامی اقشار جامعه از بالا به پایین در برابر آن یکسان باشند و قواعد و قوانین برای تمامی آنان لازم‌الاجرا

باشد تا بتوان بر اساس آن نظم را در جامعه برقرار و در پی آن عدالت را به کار گرفت. دو عنصری که او و بسیاری روشنفکران دیگر آن را مهم می‌دانستند که باعث پیشرفت غرب و جوامع اروپایی شده بود. در حقیقت میرزا یوسف خان مستشارالدوله عقلانیت در دولت را با حکومت قانون همسان می‌پنداشت.

مستشارالدوله در اصلاحات مدنظر خود، حکومت و حاکم را بهترین عامل انجام اصلاحات می‌دانست. از این رو، در سال ۱۳۰۶ ق. نامه مفصلی به مظفرالدین میرزا نوشت. وی در آن نامه از حکومت استبدادی و فساد دربار انتقاد و اصلاحات مملکتی و ایجاد حکومت قانون و برقراری آزادی و مساوات را خواستار شده و گوشزد کرده بود که اگر زمامداران ایران خود درصدد تأسیس دولت مقننه برنیایند، سیر حوادث تاریخ آن را تحمیل خواهد کرد، که این جملات نشان از قصد مؤلف در بیان اظهارات خود دارد. البته سخنان مستشارالدوله با مزاج دربار ناصرالدین شاه سازگاری نداشت، بنابراین نویسنده گرفتار همان سرنوشتی شد که دامن‌گیر همه آزادیخواهان آن زمان بود، او را به فرمان شاه در اوایل سال ۱۳۰۹ ق. محبوس در عمارت رکنیه آنجا با زنجیر و کنده نگاه داشتند. وی در زندان تنها بود و اجازه ملاقات با احدی، حتی با سایر محبوسین قزوین، را نداشت. در زندان چندان زجرش دادند و چند سال بعد به سال ۱۳۱۳ ق. درگذشت (نامور، ۱۳۷۴: ۴۳).

۷- زمینه‌های شکل‌گیری انقلاب مشروطیت

اندیشه قانون‌خواهی شاید یکی از مهم‌ترین جریان‌های فکری ایران در تاریخ معاصر است که این مهم در جریان جنگ‌های ایران و روس حاصل آمد. زمانی که در پی به‌هم‌ریختگی سامان سیاسی ایران، عباس میرزا شاهزاده قاجاری دریافته بود که این شکست می‌تواند چیزی بیشتر از ضعف در عامل سیستم نظامی باشد. در واقع این درک جدید به‌نوعی بر اثر برخورد ناگهانی با غرب به‌دست آمده بود. در حقیقت به موجب آن ایرانیان «خود» را در «دیگری» غرب دیدند و مقایسه کردند. نگرشی بی‌سابقه و سرنوشت‌ساز که بر اساس این دیدگاه به ایران به شکل کشوری دورمانده از قافله تمدن نگریسته شد. در این زمینه سفرنامه نویسان نیز تلاش‌های بسیاری نمودند تا بتوانند تصویری واقعی از خارج و مقایسه آن با ایران نمایند (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۷۹).

آنچه در وقوع انقلاب مشروطیت سهیم و تأثیرگذار بود، عبارت‌اند از:

۱-۷- انقلاب کبیر فرانسه: که مهم‌ترین حادثه تاریخی در بیداری ملل به شمار می‌رود.

در این انقلاب سلطنت جای خود را به حکومت قانون و حقوق بشر و برقراری عدالت و برابری و آزادی مردم داد که در اقصی نقاط دنیا سایه افکند و تأثیر خود را در کشورهای آسیایی گذاشت.

۲-۷- مسافرت ایرانیان به خارج از کشور: در واقع چیزی که ایرانیان را بسیار مجذوب می‌کرد پیشرفت و ترقی آنان در مقابل تاریکی و خفقان ایران بود که در موقع بازگشت بازگو می‌کردند و دیگران نیز آرزو داشتند زیر لوای قانون و آزادی زندگی کنند و به همین دلیل سفر به کشورهایی که حکومت ملی داشتند و یا به صورت جمهوری بودند، برای ایرانیان غدغن اعلام شد. حتی شخص ناصرالدین‌شاه نیز نتوانست تحت تأثیر این عوامل قرار نگیرد و بعد از بازگشت به ایران مجلس مشاوره‌ای و عدالت‌خانه تأسیس کرد. هرچند نفوذ بیش از حد روحانیان و شاهزادگان مانع رشد و ترقی این مجالس شد.

۳-۷- انقلاب روسیه: روسیه یکی از کشورهایی بود که همیشه آرزوی دسترسی به آب‌های آزاد خلیج فارس را داشت و به شیوه‌های مختلف در ایران نفوذ می‌کرد، از جمله تأسیس بریگاد قزاق که از مهم‌ترین ارکان حکومت بود؛ اما دست‌آخر روشنفکران روسیه توانستند مبارزات خود را ساماندهی کنند و مجلس دوما را بنا گذاشتند که این تحولات نوید روشنی برای تغییر در ایران نیز بود.

۴-۷- مشروطیت در ژاپن: پیشرفت ژاپن به عنوان یک کشور آسیایی کوچک و دورافتاده در اندک زمانی به واسطه برقراری حکومت ملی، قانون و برخورداری مردم از عدالت موجب جرقه امیدی در ایرانیان شد. برای استفاده از روش‌های آنان به منظور رسیدن به ترقی که آن را مدیون آزادی و فرستادن جوانان به ممالک پیشرفته می‌دانستند.

۵-۷- ایجاد حزب فراماسون: موجد این حزب را میرزا ملکم خان می‌دانند. این حزب در دوره ناصرالدین‌شاه تأسیس و سپس گسترش پیدا کرد. رهبران مشروطه از این حزب بودند که باعث آشنایی ایرانیان با فلسفه نوین بود، البته بعداً عواقب خاص خود را داشت.

۶-۷- اقلیت‌های مذهبی: اقلیت‌های مذهبی در ایران نیز به امید روزی بودند که بتوانند زیر پرچم قانون، با آزادی و به‌دوراز ستم زندگی کنند و از عدالت بهره‌مند شوند.

۷-۷- مسافرت سید جمال‌الدین اسدآبادی به ایران: که ابتدا به درخواست محمدحسن خان وزیر مطبوعات دوره قاجار برای سفر شاه به فرنگ به عنوان روزنامه‌نگار و تاریخ‌نویس به ایران دعوت شد. اما به دلیل زبان بُرنده و حس مبارزه‌طلبی او، شاه از وی خوشش نیامد و دیگر بار او را ملاقات نکرد. پس از اندکی ماندن در خانه محمدحسن خان، او را به روسیه فرستاد. در آنجا نیز به ترغیب روس‌ها به هند رفت و فتنه علیه انگلیسی‌ها برپا کرد. به درخواست انگلیس شاه ایران او را فراخواند اما سید جمال در ایران نیز شروع به سخنرانی‌هایی در باب آزادی‌خواهی و مشروطه‌طلبی و برکندن نظام سلطنت کرد؛ که موجب اخراجش از ایران شد. سپس او به عراق و بعد به انگلیس رفت و به دلایل نامعلومی انگلیس او را پذیرا شد. او در آنجا علیه شاه ایران که به مردمش آزادی نمی‌داد و قانون در ایران معنایی نداشت، مطالبی نوشت (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۹۰).

انقلاب مشروطه در دوره‌ای از تاریخ معاصر رخ داد که مردم ایران تصویری از غرب را پیش چشم خود داشتند که شبیه یک بهشت موعود بود. در این دوره و طی این جنبش مهم، دیدگاه‌ها و اندیشه‌های تازه اندیشه‌ورزان ایرانی، پس از چند دهه تلاش و تجربه به شکل گسترده عرضه شد. مشروطیت و دیدگاه‌های تازه مطرح‌شده به مناسبت آن، به‌راستی میراث تجربه‌ها و کوشش‌های نخبگان از دوره ناصری و وام‌دار آشنایی ایرانیان با نمودهای تمدن غربی بود.

نخبگان ایرانی که به شیوه‌های گوناگون با تمدن غرب آشنا شده بودند، با دیدن الگوهای غربی، در رواج دادن آن‌ها در ایران می‌کوشیدند و از این‌رو، به نقد جامعه خود و ساختارها و نهادهایش می‌پرداختند. مهم‌ترین پدیده‌ای که آنان نقدش کردند و دیگر اصلاحات پایه‌های جامعه نیز بدان گره خورد، نهاد «دولت» بود. ساختار قدرت سیاسی، تا پیش از پیدایی این دیدگاه‌های نو، بر نظریه «سلطنت الهی» و الگوی «حکومت بلامنازع پادشاه» استوار می‌شد؛ چیزی که اندیشه‌ورزان ایرانی آن را «سلطنت مطلقه» می‌خواندند، اما این الگو و ساختار استوار بر آن، از عصر ناصری به بعد نقد شد و نخبگان در «انتظام امور دولت» و «تحدید اقتدار سلطان» و تعریف اختیارات و وظایف او بسیار کوشیدند.

دست‌آورد این تلاش‌ها در متون آن دوره بیش‌تر در قالب رساله‌های سیاسی و... یا چکیده آن‌ها در روزنامه‌های برون‌مرزی رخ نمود. البته دو گونه از تفکر براین پایه شکل گرفت که صاحبان هر دوی آن‌ها، نظام سیاسی ایران را ناشایست و نامناسب می‌دانستند. شماری از آنان الگوی «سلطنت مستقله منظمه» را که بیش‌تر در اندیشه‌های ملک‌مخا، ابوطالب بهبهانی و... نمایان بود، به حال ایران سودمند می‌شمردند و برخی دیگر از آنان مانند مستشارالدوله، جمهوری یا به عبارت بهتر، دولت مشروطه را مطلوب و شایسته می‌خواندند، دولتی که بر اساس عقلانیت و مشارکت عموم مردم باشد. به‌هرروی، پیامد این نظرها در برپایی انقلاب مشروطه تأثیر گذارد و در آن آشکار شد. حکومت در مشروطه دگرگون گشت و نظام جدیدی درجایش نشست که معاصران این جنبش، آن را «دولت مشروطه» می‌خواندند و پشتیبانان آن؛ یعنی مشروطه‌خواهان برای پاسداری از آن تلاش می‌کردند و در زمینه‌های نظری، به توصیف و تبیین ویژگی‌ها و نهادینه کردنش می‌پرداختند.

۸ - نسبت عقل و دولت در اندیشه مستشارالدوله

مستشارالدوله عقلانیت در دولت را با حکومت قانون همسان می‌پندارد. یعنی دولتی که قرار است جامعه ایرانی را از جامعه سنتی آشفته به جامعه مدرن نظم یافته انتقال دهد و قوانینی طراحی کند که موجب پیشرفت و ترقی جامعه ناهنجار ایران و سامان بخشی به جامعه مدنی شود. از این‌رو دولت را ابزاری می‌داند برای گسترش قانون و جایگاه بخشی به آن. در واقع هدف مستشارالدوله ارتباط برقرار کردن میان حیات عقلانی و دولت یا به عبارت بهتر، عقلانی کردن دولت است که آن را در رساله‌اش صورت عینی می‌بخشد.

تفکری که حاصل در هم ریختگی سامان سیاسی ایران در دوره قاجار بود که به‌نوعی از برخورد ناگهانی با غرب به‌دست آمده بود، که ایرانیان «خود» را در «دیگری» غرب می‌دیدند و مقایسه می‌کردند. بر اساس این دیدگاه به ایران به عنوان کشوری دورمانده از قافله غرب نگریسته می‌شد. یکی از مباحث مهم مطرح‌شده از سوی مستشارالدوله خواهی بود و با توجه به بافت فکری حکومت به لحاظ تعلقات دینی و دانستن حکومت به عنوان امری ماورایی او با چالش‌هایی از جمله توجیه دینی قوانین و برقراری ارتباط بین دو امر قانون و دین مواجه بود. وی بسیار تلاش کرد با توجه به بافت فرهنگی و مذهبی جامعه نشان دهد که این

نوع تفکر و قانون طلبی تنها در جهت رشد و ترقی جامعه ایران و برگرفته از کتاب شرع است او با این نگرش رساله یک کلمه نخستین طرح «قانون اساسی» را نوشت و با مراجعه به قانون جدید و در نظر گرفتن مبانی مشابه در کتاب شرع سعی در تدوین قانون اساسی آینده کرد. وی از جمله کسانی است که مبانی چون «حکومت مشروطه»، «قانون‌گذاری جدید»، «تفکیک قوا»، «مساوات» و «حریت» را مورد توجه قرار داده که مبانی آن در رساله «یک کلمه» آمده است. یکی از ابزارهایی که میرزا یوسف خان معتقد بود با آن می‌توان به این اهداف رسید اصلاح خط است در واقع مهم‌ترین ابزاری که باعث علم‌آموزی و در نتیجه ساخت جامعه‌ای آگاه می‌شد که به موجب آن قانون نوشته و سپس در اختیار اقشار جامعه قرار می‌گرفت.

مردمی که برای اعمال آن و آگاهی از قانون و حقوقشان ابتدا باید خط را می‌آموختند و به واسطه آن شامل بسیاری از پیشرفت‌های عالم و از جمله تغییر تفکر و نگاهی نو و مدرن به جهان می‌شدند. او برای رسیدن به این هدف پس از اصلاح خط، سوادآموزی و آموختن را برای تمامی اقشار فقیر و غنی و حتی نابینایان جامعه لازم می‌دانست که موجبات فراگیری علوم جدید در کنار علوم معارف برای پیشرفت صنعت و پایه‌گذاری و آگاهی از قانون در جهت عقلانی کردن جامعه بود. در تمامی این مراحل یکی از سدهای در پیش روی روشنفکرانی چون مستشارالدوله جامعه روحانیت و بافت دینی جامعه ناآگاه آن روزگار بودند. مردمی که نه تنها از حقوق خود و مزایای وجود قانون در جامعه آگاهی نداشتند، بلکه به دلیل عدم سهولت یادگیری هرگز تلاشی برای فهم آن نمی‌کردند و اقشار سود جوی جامعه که با استفاده از این ناآگاهی ایران را به پستوی سیاهی از فقر و ظلم می‌کشاندند. (عامری، ۱۳۹۴: ۱۸) بنابراین در جامعه ایران و از زمان پیش از مشروطه، نسبت عقلانیت و دولت مورد تعریف قرار گرفت و در نهایت روشنفکرانی مانند مستشارالدوله به ارائه راهکار در این مورد پرداختند.

۹- رساله «یک کلمه»

این رساله را می‌توان به‌طور خلاصه این‌گونه معرفی کرد:

محور اصلی این رساله «قانون» است که میرزا یوسف خان مستشارالدوله تلاش می‌کند

با برداشتی که از عقلانیت دارد، تفسیری از قانون ارائه دهد که بر اساس آن دولت عقل را برای ایرانیان به ارمغان داشته باشد. همچنان که گفته شد محور این رساله را موضوعات زیر تشکیل می‌دهند:

او با نوشتن «رساله یک کلمه» قصد تطبیق قوانین اسلامی با قوانین و حقوق بشر را داشت که به لحاظ درک تحولات فکری و مشروطه‌خواهی ایران بسیار حائز اهمیت است. بر اساس روش هرمنوتیک اسکینری، قصد مؤلف در این نوشتار نزدیک کردن حقوق و قانون در ایران به استانداردهای بین‌المللی، البته با تطبیق و انطباق سازی با قوانین اسلامی است.

مستشارالدوله در این بین معتقد بود یکی از اصولی اساسی پیشرفت در هر جامعه‌ای قانون است که موجب به وجود آمدن عدل، نظم و پیشرفت می‌شود. او در این زمینه ایران را با کشورهای مختلف موردقیاس قرار می‌داد. در زمینه عدل وی معتقد بود با وجود اینکه اسلام تأکید زیادی بر عدل دارد اما در کشورهای اسلامی اجرا نمی‌شود. وی معتقد بود ابتدا باید قانون و عدالت جاری شود، مابقی ترقیات صنعت حاصل ترقی قانون است و پیشرفت اروپا را نیز مدیون حکومت قانون می‌دانست. کار دیگری که میرزا یوسف خان انجام داد، مقایسه کتاب شریعت و قانون اساسی اروپایی بود. این موضوع برای وی بسیار حائز اهمیت بود.

نتیجه‌گیری

در اندیشه سیاسی ایرانیان از دوران باستان تا زمان انقلاب مشروطه، سلطنت و دیعه‌ای الهی و اجتماع ناشی از مشیت و حکمت خداوند بود. روابط حکومت و مردم بر پایه الگویی سنتی، یعنی شاه و رعیت بنا می‌شد که بر اساس، آن شاه سایه خدا بر روی زمین، و جان و مال رعیت در تسلط او بود و اندیشه و کلام و فرمان شاه، قانون مطلق بود. وظیفه شاه حفظ امنیت نظامی رعیت و وظیفه رعیت نیز اطاعت محض از شاه بود. روابط حکومت با مردم بر مداری یکنواخت می‌چرخید و رابطه سنتی ارباب - رعیتی بر اساس اندیشه فره‌ی - ظل‌اللهی میان نظام سیاسی و جامعه برقرار بود. بدین ترتیب، تقابلی نانوشته بر مناسبات و مرادفات دولت و ملت حاکم بود؛ دولت که سلطنت را ودیعه‌ای الهی می‌دانست، در قبال وضعیت اجتماعی - اقتصادی و معیشتی ملت پاسخگو نبود، و مردم نیز دولت را متعلق به خویش و چاره مشکلات خویش نمی‌دانستند.

این وضعیت در دوره قاجار و از نیمه دوم سلطنت ناصرالدین‌شاه با بحران جدی مشروعیت مواجه شد و اندیشه قانون خواهی و نوسازی در جامعه ایرانی در پی عواملی همچون؛ بی‌اعتنایی مستمر شاه به تدبیر امور، ژرف‌تر شدن آگاهی مردم در نتیجه ارتباط با دنیای بیرون، آشنایی با تکنولوژی و نهادهای غربی، تغییر انتظارات و به تبع آن گسترش اعتراضات مردمی، شکست ایران از روسیه، آغاز اصلاحات و تحولات در ژاپن و عثمانی و موردتوجه برخی از روشنفکران و نخبگان حکومتی از جمله عباس میرزا، امیرکبیر، میرزا حسین خان سپهسالار و یوسف خان مستشارالدوله قرار گرفت.

متأثر از این وضعیت، اعتراضات مردمی نسبت به وضعیت موجود بالا گرفت؛ وضعیت بد اقتصادی و تشدید مشکلات معیشتی در میان گروه‌های مختلف اجتماعی، نقش‌آفرینی روزنامه‌هایی نظیر اختر و روزنامه غیرت و حمیت در بیدار کردن مردم، افول جایگاه کاریزماتیک شاه در نزد عامه، و درنهایت نقش روشنفکران و نیروهای ملی و مذهبی در آگاه‌سازی عامه مردم و ایجاد مطالبه‌گری در قبال تکالیف ساختار و حقوق ملت باعث شد تا مشروطه کردن قدرت و حکومت قانون به یک خواست عمومی بدل شود و درنهایت فرمان مشروطیت سلطنت به امضاء برسد.

مستشارالدوله اصول افکار سیاسی خود را در رساله «یک کلمه»، بیان کرد. این اثر یکی از اولین آثار آزادیخواهان ایران به شمار می‌رود و در تحریک احساسات و بیدار کردن مردم در آن زمان نفوذ فوق‌العاده داشته است و این کتاب راهنمای سیاسی انجمن غیبی قرار گرفت.

او ابتدا کتابی به نام «روح الاسلام» نوشت که هدفش نشان دادن جمع اسباب ترقی با قرآن، احادیث، آیات و عدم تعارض آن‌ها با یکدیگر بود. در واقع محور اصلی اندیشه او قانون و قانون خواهی است. مستشارالدوله بر این اعتقاد بود که عامل عقب‌افتادگی ایران، عدم وجود قانون و نبود روح قانون خواهی است و جاری شدن این اصل را عامل مهم نجات ایرانیان از عقب‌ماندگی می‌دانست. میرزا بسیار تلاش کرد با توجه به بافت فرهنگی و مذهبی جامعه به‌نوعی نشان دهد که این نوع تفکر و قانون طلبی تنها جهت رشد و ترقی جامعه ایران است و این موضوع برگرفته از کتاب شرع است. او با نگارش «رساله یک کلمه» نخستین طرح قانون اساسی را نوشت و با مراجعه به قانون جدید و در نظر گرفتن مبانی مشابه در کتاب شرع سعی در تدوین قانون اساسی آینده کرد. البته اندیشه تجددگرایی میرزا یوسف در زمینه‌های دیگری

چون «اصلاح الفبا»، «کشیدن راه آهن»، «اصلاح خط» و «آموزش و پرورش جدید» همراه بود که به تکمیل اندیشه قانون خواهی اش کمک نمود. دست آخر کاری که میرزا یوسف انجام داد، با مطالعه بی وقفه قانون جدید و کتاب شرع و هماهنگ دانستن این دو بسیاری از علما را با خود همراه نمود و موجب شد آنان مباحثی چون «حکومت مشروطه»، «قانون گذاری جدید»، «تفکیک قوا»، «مساوات» و «حریت» را مورد توجه قرار دهند؛ که مبانی آن در رساله یک کلمه آمده بود. در واقع او یکی از مهم ترین کسانی است که مبانی مشروطه خواهی و حکومت قانون را در ایران ایجاد نمود و با نگارش رساله یک کلمه روح قانون خواهی را در ایران گسترش داد.

کتاب نامه

الف: فارسی

۱. آجودانی، لطف الله، (۱۳۸۸)، روشنفکران عصر مشروطه، تهران: انتشارات روزنامه اعتماد.
۲. آجودانی، ماشاالله، (۱۹۹۷)، مشروطه ایرانی و پیش زمینه های نظریه ولایت فقیه، چاپ لندن.
۳. آدمیت، فریدون، (۱۳۹۴)، فکر آزادی و مقدمه مشروطیت، تهران: نشر گسترده.
۴. ازغندی، علیرضا (۱۳۸۹)، تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت) مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
۵. پولادی، کمال، (۱۳۸۰)، از دولت اقتدار تا دولت عقل در فلسفه سیاسی مدرن، تهران: نشر مرکز.
۶. حائری، عبدالهادی، (۱۳۹۴)، نخستین رویارویی های اندیشه گران ایران: با دورویه تمدن بورژوازی غرب، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۷. عامری، حامد (۱۳۸۹)، «مبانی اندیشه قانون گذاری میرزا یوسف خان مستشارالدوله»، تهران، فصلنامه تحقیقات سیاسی و فن آوری.
۸. عامری گلستانی، حامد، (۱۳۹۴)، تجدد و قانون گرایی: اندیشه میرزا یوسف خان مستشارالدوله، تهران: انتشارات نگاه معاصر.
۹. علیخانی، علی اکبر و همکاران، (۱۳۹۰)، اندیشه سیاسی متفکران مسلمان، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۱۰. فارابی، ابونصر محمد، (۱۳۷۱)، سیاست مدنی، ترجمه سید جعفر سجادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ.
۱۱. فدایی، اسماعیل، (بی تا)، اندیشه های سیاسی میرزا یوسف خان مستشارالدوله تبریزی، تهران: تهران.

۱۲. کربن، هانری، (۱۳۷۳)، تاریخ فلسفه اسلامی، سید جواد طباطبایی، تهران: نشر کویر.
۱۳. کرمانی، ناظم الاسلام، (۱۳۲۴)، تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: امیرکبیر.
۱۴. مستشارالدوله، میرزا یوسف، (۱۳۸۵)، رساله یک کلمه، به اهتمام علیرضا دولتشاهی، تهران: بال.
۱۵. ملکزاده، مهدی، (۱۳۸۳)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران: نشر سخن.
۱۶. نامور، رحیم، (۱۹۵۸)، تاریخ انقلاب مشروطیت، تهران: چاپار.
۱۷. وطن‌دوست، غلامرضا، (بی‌تا)، اندیشه سیاسی میرزا یوسف خان مستشارالدوله و مشروطه ایرانی، تهران.

ب: لاتین:

18. Skinner, Quentin, (1978), The Foundations of Modern Political Thought, 2 vols, Cambridge, Cambridge University Press
19. Skinner, Quentin, (1984), Philosophy in History: Essay on the historiography of philosophy, Cambridge University Press
20. Skinner, Quentin, (1998), Liberty before liberalism, Cambridge, Cambridge University Press
21. Skinner, Quentin, (2002), Visions of Politics: Volume I: Regarding Method, Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-58926-0 (Translated into Chinese, French, Italian, Korean, Persian, Polish and Portuguese, Spanish.)